

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Het persoonlijke is politiek. Een ooggetuigenverslag

Meulenbelt, Anja

Citation

Meulenbelt, A. (2015). Het persoonlijke is politiek. Een ooggetuigenverslag. *Leidschrift : Vrijheid, Gelijkheid, Zusterschap. De Tweede Feministische Golf*, 30(mei), 137-152. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73229>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73229>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Het persoonlijke is politiek. Een ooggetuigenverslag

Anja Meulenbelt

Ik was geen ‘feministe van het eerste uur’ al word ik nogal eens zo genoemd. Ik was van kwart over. Ik heb *De tweede sekse* van Simone de Beauvoir pas gelezen toen ik al hoog en breed feministe was, ik las liever haar romans. Ook het artikel uit 1967 van Joke Smit (toen nog getrouwd met meneer Kool) *Het onbehagen van de vrouw* las ik pas veel later. Dat artikel wordt meestal gezien als het startschot voor de tweede feministische golf - het ging aan mij voorbij. Ik bekeek op afstand het opkomen van Man Vrouw Maatschappij (1968) en was het er geheel mee eens dat vrouwen meer in het leven zouden mogen doen dan het zomen van de keukengordijnen. Maar die nette groep van hoogopgeleide en getrouwde vrouwen trok mij niet aan. Dolle Mina, dat in 1970 begon te spoken was veel leuker, en daar zou ik met mijn levensstijl beter in hebben gepast. Ik amuseerde me best met hun acties voor ‘openbaar plasrecht’, en hun kritiek op mannen die vrouwen zagen als ‘versierde kutten’. De slogan ‘als er maar een gat in zit’ raakte wel een snaar. Maar toen Dolle Mina, vooral onder aanvoering van de mannen binnen de groep, verkondigde dat de klassenstrijd belangrijker was dan de vrouwenstrijd, en dat de ware bevrijding wel na de revolutie zou komen wist ik dat ik daar niet moest zijn. Ik zat al tot mijn kruin in de klassenstrijd.

Ik was net twintig en in die jaren net ontsnapt aan een gewelddadige echtgenoot. Met mijn kind onder de arm, begon ik aan een nieuw leven. Ik stortte mij enthousiast in de politieke woelingen van die dagen: links, antiracisme, de democratiseringsgolf. Maar alles ging toen nog om solidariteit met de anderen. Het ging nooit over mij. Dat hoefde ook niet, dacht ik, want ik was al ‘bevrijd’. Ik las op de Sociale Academie het boek van Betty Friedan, *The Feminine Mystique*, over het huisvrouwenbestaan en de ziekte die geen naam had, en was zeer begaan met die vrouwen, maar ook dat boek ging niet over mij. Ik was aan het huisvrouwenbestaan ontsnapt, en geen man zou mij zo gek krijgen dat ik nog eens ja zou zeggen tegen de gevangenis van het huwelijk. Ik was vrij. Ongelukkig, dat wel erg vaak, maar vrij. Er zullen weinig mensen kunnen navertellen dat ze zijn bekeerd door één geschrift. Bij mij was dat een artikel getiteld *Love*, van Shulamith Firestone, dat te vinden was in de *Notes from the Second Year*, een op

krantenpapier gedrukt pamflet dat voortkwam uit het Amerikaanse radicaal feminisme.¹ Hoe kun je over feminisme praten zonder het over de liefde te hebben, schreef Firestone. De liefde is onze onderbuik. De mannelijke cultuur is parasitair, gebouwd op de liefde van vrouwen. Mannen gebruiken vrouwen, omdat zij niet zonder liefde kunnen, maar ze zijn niet in staat tot gelijkwaardigheid. Vrouwen accepteren van mannen een emotionele invaliditeit die ze van vrouwen nooit zouden accepteren, schreef ze. Tsjonge, wat heb ik zitten wenen, dat iemand dit zomaar op papier zette! Die herkenning! Ik was de enige niet die verdrietig en gefrustreerd op haar getrouwde minnaar zat te wachten die eens per week een uurtje of zo langs kwam in naam van de seksuele revolutie, en loog dat hij alleen maar bij zijn vrouw bleef vanwege de kinderen. Zegt dat verhaal mij nu nog wat? Niet meer op persoonlijk niveau. Ik ben er allang achter dat mijn ongeluk in de liefde die ik breeduit beschreef in *De schaamte voorbij* niet alleen het gevolg waren van het patriarchaat en de vermeende emotionele invaliditeit van mannen, al was het destijds heel verfrissend om eens uitbundig de mannen van alles de schuld te geven in plaats van het abstract te hebben over ‘het systeem’ of ‘het kapitalisme’. Maar dit was, achteraf gezien, het grote belang van de ontdekking dat feminisme ook ging over zoiets subjectiefs en persoonlijks als de liefde: het openbreken van de muur tussen wat als privé werd gezien en dat wat als maatschappelijk werd gedefinieerd. Zonder die slogan, die visie: ‘het persoonlijke is politiek’ zouden we er nooit toe zijn gekomen om een enorm maatschappelijk probleem als het geweld tegen vrouwen aan de orde te stellen, geweld die vooral achter de voordeur plaats vond en dus werd gezien als ‘relatieprobleem’. Ook zouden we nu nog niet weten hoe de taakverdeling thuis – huishouden, kinderen – direct te maken heeft met de arbeidsdeling buitenshuis. Dat nog steeds de helft van de vrouwen niet economisch zelfstandig zijn heeft alles met de rolverdeling binnenshuis te maken. En dat probleem is nog steeds niet opgelost.

In de *Vrouwenkrant* en de eerste boekjes van De Bonte Was beschreven we hoe vrouwen, in naam van de liefde, verantwoordelijk werden gesteld voor de lichamelijke en emotionele verzorging van man en kinderen. Hoe de ideologie van de vrouwelijke natuur ons in een keurslijf dwong waarbij onze ambities, onze erotiek, onze intelligentie opzij werden geschoven of in dienst werden gesteld van mannen. Of, zoals Virginia

1 S. Firestone en A. Koedt, *Notes From the Second Year: Women's Liberation: Major Writings of the Radical Feminists* (1970); S. Firestone, ‘Love’ in: *The Dialectic of Sex, The Case for Feminist Revolution* (New York 1970).

Woolf dat zo beeldend zei: hoe het onze opdracht was om het ego van mannen op twee keer de ware grootte te weerspiegelen.² Thuis, op de arbeidsmarkt en in de politiek. We beschreven hoe we gevaar liepen als we ons aan die opdracht probeerden te onttrekken, maar ook als we ons als vrouw zo braaf mogelijk probeerden aan te passen aan hoe het hoorde. Hoe erg het was met geweld tegen vrouwen, mishandeling, seksueel geweld, incest, hadden we als beginnende feministes in onze meest paranoïde momenten niet verwacht. De ervaren ongelijkheid tussen mannen en vrouwen is niet alleen een individueel probleem, begrepen we en ook niet alleen een kwestie van rechten en wetten. En dat was nieuw. Tot op dat moment ging feminisme voornamelijk over de buitenkant, over dat wat in principe in de publieke sector, in de politiek, met wetgeving op te lossen was. Het ging over gelijk loon voor gelijk werk, voor het recht op werk, het recht op juridische zelfstandigheid, het ging over het recht van vrouwen om over haar eigen lichaam te beschikken. Ook al was het in wezen een heel persoonlijke kwestie of we als vrouwen de keuze hadden om een ongewenste zwangerschap af te breken, om geen kinderen te krijgen, om wel kinderen te krijgen ook al waren we niet getrouwd, het was nieuw om zo'n fundamenteel verband te zien tussen zoiets emotioneels en individueels als de liefde en onze maatschappelijke positie.

Praatgroepen

In dat pamflet, *Notes from the Second Year*, dat gevlekt was door koffie, wijn en tranen, met vele zinnen onderstreept en voorzien van uitroeptekens, stond nog een belangrijk stuk: *The Personal is Political*, van Carol Hanish, over de *consciousness raising groups*. De praatgroepen noemden wij ze in Nederland.³ Ik zocht een paar vriendinnen bij elkaar en begon er ook een. Om te merken dat ook MVM was begonnen met wat ze 'ganzenbordgroepen' noemden, en dat na grote weerstanden van de mannen binnen Dolle Mina ook daar de eerste praatgroepen werden gevormd. Er bleek ook nog een groep van lesbische vrouwen van het COC bij elkaar te komen. Dat was in

² Zie: 'de Joke Smit lezing', A. Meulenbelt e.a., *Wat is er met de vrouwenbeweging gebeurd?* (Amsterdam 1989)

³ A. Meulenbelt, 'Vrouwen in praatgroepen. Weten hoe het voelt', *Nieuwsschrift* 6 (1974); A. Meulenbelt, 'Terwijl we praten over ons isolement heffen we dat isolement op' in: *FemSoc Schrijfcollectief Vlijtig Liesje, Van Binnen Uit* (1978).

1971. En zo was het opeens een beweging. Op Amstel 1 kwamen we bij elkaar, een huis dat niet meer bestaat, daar staat nu het nieuwe stadhuis. Van daar uit konden vrouwen die wilden zich op een lijstje zetten voor een nieuwe groep. In 1972 was er ons eerste congres, in Ockenburgh. Het was een euforische ervaring. Ik had nog nooit zoveel vrouwen bij elkaar gezien. Eén van de meest populaire workshops op dat congres heette 'de andere vrouw'. Daar vonden bedrogen echtgenotes en de vrouwen waarmee echtgenotes werden bedrogen elkaar in één groep, zusterlijk verenigd, in plaats van elkaar de ogen uit te krabben. *'One day, when he goes to that Other Woman, she will be with us'*. Ik beschreef het later als een vorm van thuiskomen. Eindelijk mezelf mogen zijn. En er tegelijk geheel en al bij horen. De regels van die praatgroepen waren simpel. Wat we deden: we paktten een onderwerp op, de meest opwindende thema's lagen in de persoonlijke sfeer, zoals moederschap, relaties met mannen, seksualiteit, uiterlijk en geweld. En iedereen praatte over haar eigen ervaringen. Er waren geen vaste leiders en er waren maar een paar afspraken: wat er gezegd werd mocht niet worden doorverteld en er werd niet geoordeeld. Alle ervaringen hadden evenveel geldigheid. De effecten waren opzienbarend en voor veel vrouwen een persoonlijke doorbraak. Voor mij in ieder geval. Voor het eerst doorbrak ik de diepe schaamte over wat ik met me had laten doen, de vernedering, de wanhoop.

Het is nu misschien moeilijk voorstelbaar waarom wat we deden zo revolutionair was. Neem het onderwerp seks; nergens waren er in die tijd boeken te vinden waarin over seks werd geschreven vanuit de beleving van vrouwen zelf. Geen damesblad waagde zich aan een onderwerp als hoe je als vrouw klaar kwam. Wat we in de handboeken konden vinden waren beschrijvingen van hoe het hoorde (voorspel-coïtus-naspel) maar dat leek zelden op wat wij meemaakten, of waar we, als we eerlijk waren, behoefte aan hadden. We bleken ontstellend weinig over ons eigen lichaam te weten, en al helemaal niet over dat schemergebied tussen onze benen. Meer taboes werden doorbroken: vrouwen met kinderen biechtten op dat het moederschap heel weinig leek op de roze wolk die hen was beloofd en dat ze wel eens de neiging hadden om hun kroost over het balkon te kieperen. We praatten over ons uiterlijk en over hoeveel last we hadden van het gevoel nooit te voldoen aan het ideaalbeeld dat we in alle damesbladen kregen voorgespiegeld. Vooral hadden we het vaak over de liefde. Over onze pogingen om als vrije vrouw aan aardige seksuele ervaringen te komen en hoe dat tegenviel. Of onze pogingen om een gelijkwaardige relatie op te

bouwen met de man die we nog thuis hadden zitten. Al die teleurstellingen. Al die schaamte. Er werd vaak gehuild en veel gelachen, van opluchting vooral. Wat wij stuk voor stuk hadden gezien als ons persoonlijk noodlot en misschien wel als onze eigen foute keuzes bleek gedeeld te worden door erg veel andere vrouwen. Dan moesten we toch misschien de conclusie maar trekken dat er met ons, elk apart, niet zoveel mis was, maar misschien wel met de maatschappelijke rolverdeling tussen vrouwen en mannen, met de vrouwelijkheidsideologie, met het instituut huwelijk, met het instituut moederschap en met mannen. En dat we misschien op konden houden met ons altijd maar weer schuldig te voelen over van alles. We hadden het over subtiele en minder subtiele vormen van discriminatie, maar vooral ook over ‘de vijand in onszelf’, de manier waarop wij oordelen over vrouwen hadden geïnternaliseerd, en ook zelf op vrouwen neerkeken.⁴

De praatgroepenfase had op mij een grote invloed. Vooral omdat ik anders over mezelf ging denken. Ik merkte bijvoorbeeld dat ik groot was geworden met nogal wat minachting voor vrouwen, die gedweeë wezens die om huishoudgeld moesten vragen. Als er iets was dat mij tot het feminisme dreef, schreef ik later in mijn boek over mijn moeder, *Een kleine moeite*, dan was het dat ik niet zo wilde worden als zij. Het was een euforische tijd, van de weeromstuit vond ik mijzelf en mijn leven ook veel interessanter. Het was een omwenteling in mijn denken. Het was een begin van utopische pogingen om anders te leven. Net als veel vrouwen die ik kende sloot ik me met mijn zoontje aan bij een commune. Natuurlijk moest ik nog ontdekken dat een woongroep niet per se makkelijker is dan een huwelijk en veel van die pogingen om ‘alternatief’ te leven bleken niet houdbaar, maar ik heb nooit spijt gehad van de experimenten. De ‘collectieven’ waar we in werkten waren een thuis voor wie dat niet zocht in een traditioneel gezinsleven.

De praatgroep gaf ons voor het eerst taal voor wat we meemaakten. En toen we de eerste *Vrouwenkrantjes* maakten – nog met de hand gestencild uiteraard – waarin we al die ervaringen en nieuwe inzichten anoniem kwijt konden, stond ik vooraan om mijn stukken in te leveren. Toen ik eenmaal was begonnen met schrijven hield ik er nooit meer mee op. Ik werd gevraagd als gastdocente aan een opleiding voor agogische beroepen, het IVABO – welzijnswerkers, hulpverleners – en bleef daar twintig jaar.⁵ Het

⁴ A. Meulenbelt ‘De vijand in mezelf’ in: Idem, *Brood en Rozen: Artikelen 1975-1982* (Amsterdam 1983).

⁵ Het IVABO, Instituut voor Voortgezette Opleiding Agogische Beroepen, werd later onderdeel van de Hogeschool van Amsterdam. Over de vrouwenopleiding

contact met studenten – volwassen vrouwen – met een schat aan levens- en beroepservaring, was jarenlang heel inspirerend. Ook dat was voor veel vrouwen het resultaat van die bewustwordingsfase en de gezamenlijke acties: we hadden een kweekvijver ontworpen waarin veel vrouwen hun talenten konden ontdekken.

Barsten in de eenheid

De jaren zeventig waren die van de euforische ontdekking van ‘wij vrouwen’, een idylle die niet kon blijven. In de jaren tachtig ontdekten we het verschil. Vrouwen, de helft van de bevolking, zijn niet één groep. We kregen te maken met onderlinge verschillen die des te heftiger duidelijk werden in de vrouwengroepen waar dat ene verschil, dat met mannen, niet meer aanwezig was.

Er kwamen vrouwen vertellen – lesbische, zwarte, arbeidersklasse vrouwen – dat ze zich niet herkenden in het witte middenklasse hetero feminisme. Het was aanvankelijk schokkend voor me om onder ogen te zien dat ik als vrouw niet alleen onderdrukkende ervaringen had meegemaakt, maar als blanke, heteroseksuele en uit de middenklasse afkomstige vrouw ook deelde in privileges. Dat inzicht, hoe we tegelijkertijd deel uit konden maken van dominante groepen als van achtergestelde groepen, nam ik weer mee terug in mijn lessen. Die gingen aanvankelijk over seksesocialisatie – hoe zijn we geworden wat we zijn geworden – maar die bleken steeds meer ook te moeten gaan over de verschillen tussen vrouwen die pas aan het licht konden komen als er geen mannen bij waren. Het feit dat het nogal uitmaakte uit wat voor sociaal milieu je kwam, bijvoorbeeld. Ik herinner me die vrouw die zei dat ze minder ging werken om vaker thuis te kunnen zijn voor haar kinderen. Vonden we toen niet zo feministisch. Boos zei ze tegen de groep: ‘mijn moeder bracht vijf kinderen groot en moest er ‘s nachts op uit om kantoren schoon te maken. En mijn man en ik kunnen het ons veroorloven dat ik minder ga werken zodat ik er voor mijn kinderen kan zijn zoals mijn moeder nooit kon. Ga mij niet vertellen dat dat geen emancipatie is.’

daarbinnen schreven we onder de naam Femsoc schrijfcollectief Vlijtig Liesje Van binnen uit, vrouwen over welzijnswerk en zelforganisatie, 1978. Later verscheen Anita Aerts e.a., *Doelgroep: vrouwen en welzijnswerk* (Amsterdam 1986).

Zo begreep ik gaandeweg dat er nog veel meer maatschappelijke verschillen waren die ons leven inkleurden dan alleen of je als man of als vrouw geboren was, en dat was een belangrijke factor in het ontstaan van het socialistisch feminisme, waarin de voorafgaande lijnen van mijn leven weer bij elkaar kwamen, zoals die van de socialistische maatschappijkritiek op de kloof tussen arm en rijk. Hoe kon je het over ongelijkheid tussen vrouwen en mannen hebben, als je het niet ook had over ongelijkheid tussen mannen? Dit werd de slogan: geen feminisme zonder socialisme, geen socialisme zonder feminisme.⁶

En dan de ervaringen die we opdeden met culturele verschillen. Ik herinner me nog de zwarte pioniers, Troetje Loewenthal, Philomena Essed, Gloria Wekker, en de Amerikaanse feministes als Alice Walker, bell hooks, Audre Lorde, die ons duidelijk maakten dat witte vrouwen niet de pretentie mochten hebben namens hen te spreken.⁷ Terecht vonden toen veel vrouwen met een Surinaamse, Antilliaanse, Indische, Molukse of Chinese achtergrond dat de witte voorhoede van de beweging hun eigen ervaringen als blanken tot norm hadden gemaakt. Het was niet alleen dat zij hun eigen groepen vormden van waaruit ze hun eigen doelen konden formuleren en hun eigen leiderschap vormden, het was ook dat ze ons witte vrouwen uitdaagden om maar eens na te denken over onze blanke privileges met de daarbij horende blinde vlekken. Aan het eind van de twintig jaar dat de vrouwenopleiding had geduurd was een derde van de groep studenten niet blank, de eerste migrantendochters hadden zich gemeld, en deed ik mijn eerste inzichten op in wat het betekende om in Nederland 'anders' te zijn. Ik herinner me een Creools-Surinaams vrouw met een jong kind die in de groep vertelde dat ze ging trouwen. Even viel er een stilte. Moesten we die vrouw nu gaan feliciteren, terwijl we juist hadden afgesproken hoe onderdrukkend het huwelijk was voor vrouwen? Die vrouw was niet gek, en wist dat. 'Luister', zei ze, 'mijn moeder en mijn grootmoeder stonden er alleen voor met hun kinderen, want sinds de slavernij zitten wij met een cultuur van langs trekkende mannen die kinderen verwekken maar nooit

⁶ A. Meulenbelt, *Feminisme en socialisme* (Amsterdam 1975). In Aerts, *Doelgroep: vrouwen en welzijnswerk* schreef ik 'Klasse in de klas'. Later verwerkte ik de 'grote' verschillen, klasse, kleur, sekse in *De ziekte bestrijden, niet de patient*.

⁷ Voor een terugblik, zie: M. Botman e.a. *Caleidoscopische visies* (Amsterdam 2001). Een invloedrijk artikel was destijds T. Loewenthal, 'De witte toren van vrouwenstudies', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* (1984) 5-17. P. Essed, *Alledaags racisme* (Brussel 1984).

blijven, en nu ben ik van de eerste generatie waarin een man zegt dat hij de verantwoordelijkheid wil nemen voor zijn kinderen, voor zijn gezin, en gaan jullie mij nou vertellen dat dat niet geëmancipeerd is?’

Dit was de les die ik leerde: er is niet maar één feminisme. Er is niet één feministisch programma waar we het allemaal over eens konden worden. De eerste stappen voorwaarts, richting zelfbewustzijn en zelfbeschikking waren niet voor alle vrouwen dezelfde. Er zijn veel wegen die leiden naar Rome of naar Mekka.

En zo werden er meer verschillen zichtbaar. De lesbische vrouwen voelden zich ook binnen de vrouwenbeweging gemarginaliseerd. Had Dolle Mina destijds niet erg haar best gedaan om met ‘vrouwelijke’ vrouwen op de tv te verschijnen, om de schijn dat ze allemaal ‘potten’ waren te vermijden? En al dat geklaag over mannen, kon het niet even doordringen dat lesbische vrouwen heel andere problemen hadden? Werd het niet tijd om onder ogen te zien dat seksisme tegelijkertijd altijd heteroseksisme was? We hadden het over leeftijd, de discriminatie van zowel oudere als nog jonge vrouwen. We hadden het over vrouwen met een handicap. Over geloof. Over wat het uitmaakte of je op het platteland was geboren of in een grote stad. Voor mij werd het in die tijd duidelijk dat feminisme alleen die naam verdiende als het een inclusieve beweging zou zijn, met ruimte voor andere verschillen dan alleen die tussen mannen en vrouwen, en steeds opnieuw zou moeten checken of er niet onwillekeurig nieuwe vanzelfsprekende dominanties in waren geslopen. Nu hebben we daar andere termen voor: intersectionalisme, kruispuntdenken. Maar in mijn boek uit 1986 *De ziekte bestrijden, niet de patiënt*, over klasse, kleur en sekse laat ik zien dat we ons daar in de jaren tachtig al intensief mee bezig hielden.

Het einde van de praatgroepen

De praatgroepstroming liep al snel leeg. Het werd nooit een politieke organisatie met een eigen naam, zoals de Rooie Vrouwen of Dolle Mina. Na een jaar had je het wel gehad met de ontboezemingen, en rees de vraag wat je verder wilde. Er waren vrouwen die de praatgroep als persoonlijke therapie ervoeren en verder niets wilden, er waren ook vrouwen zich verder wilden ontwikkelen en opleidingen gingen volgen of die het activisme indoken. Veel feministes begonnen aan de lange mars door de instituties, politieke partijen, universiteit, vakbeweging, media. Ook toen werden

onderlinge verschillen zichtbaar. Er waren feministes die er vooral op uit waren om binnen het bestaande systeem een betere plek te veroveren en er waren feministes met meer maatschappijkritische ambities. Er waren feministes die nooit meer wat met mannen te maken wilde hebben, de ‘radicaalfeministes’ en vrouwen zoals ik die het uitstekend vonden dat we het een tijd zonder mannen hadden gedaan, maar die niet uitsloten dat mannen ook onze bondgenoten konden zijn. Waarom niet? Ik kon als witte vrouw toch ook bondgenoot zijn van ‘vrouwen van kleur’ om samen op te trekken tegen racisme, ik was als ondernemersdochter uit de hogere middenklasse toch ook socialist geworden? Waarom zouden mannen geen bondgenoot kunnen zijn voor vrouwen?

Dat wat we ‘bewustwording’ noemden ging zonder de praatgroepen ook wel door. Irene Costera Meijer schreef er in 1996 een boek over: *Het persoonlijke wordt politiek*. Dat de ervaringen van vrouwen zelf belangrijk waren kon je terugvinden in alle nieuwe vormen van tweede-kans onderwijs: de Open School, in de VOS cursussen. Het feminisme van de eigen ervaringen had ook een grote invloed op de hulpverlening. Er ontstonden Feministische Oefengroepen Radicale Therapie, en Feministische therapie als Balsemien en De Maan. Ik schreef *De schaamte voorbij*, een persoonlijk boek waarmee ik probeerde aan de hand van mijn eigen ervaringen het soort nieuwe leven te beschrijven waar veel vrouwen nog nauwelijks woorden voor hadden, ervaringen die we in de literatuur nog nergens terug konden vinden, en maakte mee dat er wereldwijd een half miljoen exemplaren werden verkocht, in wel elf talen – zo’n honger was er naar publicaties die recht deden aan wat we meemaakten. We begonnen een eigen vrouwenuitgeverij: Feministische Uitgeverij Sara. We konden van elk nieuw boek meteen duizenden drukken. Het feminisme had op veel gebieden invloed: nog steeds zien we dat in de genderstudies aan de universiteiten. Het oude vrouwenarchief werd nieuw leven ingeblazen en bestaat nu nog als kenniscentrum Atria. We zien de erfenis terug in de gedachte dat persoonlijk leed maatschappelijke oorzaken kan hebben – ik vond dat standpunt bijvoorbeeld terug in een aan Frantz Fanon gewijd symposium in 2009 over psychische problemen van migranten en vluchtelingen: uitsluiting maakt ziek.

Een nieuwe tijd

Wanneer ik aan een jong publiek uit moet leggen waar feminisme over gaat, wil ik nog wel eens vertellen hoe het leven er voor vrouwen uitzag vóór het feminisme. Ik kom nog uit de tijd dat het een schande was als je zwanger werd als je niet getrouwd was, en het was vanzelfsprekend dat je onder druk werd gezet om te trouwen. Abortus was nog illegaal. Aan die met breinaald en zeepsop uitgevoerde abortussen stierven nogal wat vrouwen. In die tijd werden kinderen van ongehuwde moeders soms nog afgestaan. Als je man gewelddadig bleek te zijn kon je nergens heen. Verkrachting binnen het huwelijk was niet strafbaar. Scheiden was moeilijk: alleen bij bewezen overspel, moedwillige verlating of bij bewezen zware mishandeling kwam je van die man af. Als vrouw kon je ontslagen worden als je trouwde, of op zijn laatst als je kinderen kreeg. Als getrouwde vrouw was je handtekening onder een koopakte niet rechtsgeldig. En nee, dat was niet in de middeleeuwen, dat is nog maar één, twee generaties terug.

Het is zonneklaar dat er veel is veranderd. We vinden het vanzelfsprekend dat wij vrouwen kiesrecht hebben en we vergeten dat daar een zware strijd voor moest worden gevoerd. Gelijke rechten lijken heel gewoon – zo gauw we ze hebben. Toch is het de vraag of de emancipatie is voltooid. Vrouwen verdienen nog steeds minder dan mannen, en doen nog altijd het leeuwendeel van het onbetaalde werk: de zorg. En geweld tegen vrouwen bestaat ook nog steeds. De slogan ‘eerlijk delen en niet slaan’ blijft actueel. Het is misschien een illusie dat de gelijkheid tussen mannen en vrouwen eens en voor altijd gewaarborgd zal worden. De juridische en economische basisvoorwaarden voor een veel grotere gelijkheid tussen de seksen zijn er. We kunnen ons dus de vraag stellen waarom die grotere keuzevrijheid niet heeft geleid tot werkelijke gelijkwaardigheid. Hoe het komt dat de verdeling van werk en zorg nog steeds problematisch is? Hoe het komt dat armoede onder vrouwen nog steeds vaker voorkomt dan onder mannen? En laten we bovendien niet vergeten dat de globalisering maakt dat we onze armoede tegenwoordig kunnen exporteren door vrouwen (en mannen en kinderen) in andere landen ons onderbetaalde werk voor ons te laten doen. Ondanks het aantoonbare feit dat er veel is veranderd, en vrouwen in ons land veel meer keuzemogelijkheden hebben dan een generatie of wat terug, is er ook wat verloren gegaan in de jaren na de vrouwenbeweging: de bewustwording, de onderlinge steun, de solidariteit. Voor mij is het duidelijk dat emancipatie niet alleen gaat over

het eindresultaat, maar ook over de vormende waarde van de weg erheen. Ik zie dat jonge vrouwen nu, zij die in principe ‘alle kansen’ hebben niet speciaal gelukkiger zijn dan wij toen. Dat ligt ook aan de tijdgeest. We zijn sinds de saamhorigheid uit de tijd van het feminisme en andere sociale bewegingen van de weeromstuit in een sterk individualistisch gericht tijdperk terecht gekomen, waarin iedereen die het niet redt of denkt wat te klagen te hebben uitgemaakt kan worden voor ‘zielig’ en ‘slachtoffer’ – migranten, vluchtelingen, mensen zonder baan, dure ouderen. Monique Samuel, een jonge feministe met een cultureel ‘gemengde’ achtergrond, die qua leeftijd mijn kleindochter zou kunnen zijn, beschrijft dat mooi:

Nederland heeft zich in de afgelopen decennia geleidelijk bekeerd tot het individualisme. Een verstoorde notie van het individualisme, wel te verstaan. Het concept dat ieder individu vrij is en alles mag doen en laten wat hij wil, wordt voortdurend tot in het extreme doorgetrokken. Combineer deze levensfilosofie met het kapitalisme en je bent niet alleen helemaal ‘vrij’; je bent ‘vrij’ en ‘rijk’ (ten koste van een ander). Natuurlijk is de vrijheid die wij denken te ervaren maar een zwak substituuut voor wat echte vrijheid zou moeten zijn. De moderne mens is helemaal niet vrij. Hij is een slaaf van zijn verlangens en een gevangene van het systeem. Een systeem dat losgekoppeld is van de menselijke maat en waarin niet het individu maar het getal centraal staat, waar zorg wordt uitgedrukt in winstcijfers, werknemers worden ontslagen omwille van de hogere beurskoers en scholengemeenschappen worden geteisterd door opportunistisch mismanagement. Hierin wordt de zwakke leerling een probleemgeval, de alleenstaande oudere een last en de bijstandsmoeder een kostenpost.⁸

Kortom: een nieuwe cultuur, waarin het helemaal aan jezelf ligt als je de top niet haalt, een tijd waarin je niet mag zeuren als het niet meevalt. Feministes als Heleen Mees en Elma Drayer, die vinden dat vrouwen die zich niet kapot werken of zo sentimenteel zijn dat ze voor hun eigen kinderen willen zorgen verwende prinsesjes, zijn passen heel goed in die nieuwe tijd.⁹

⁸ M. Samuel, *De moderne mens is helemaal niet vrij*, www.nieuwwij.nl, geraadpleegd 3 januari 2013.

⁹ H. Mees, *Weg met het deeltijdfeminisme!* (Amsterdam 2007); E. Draijer, *Verwende prinsesjes* (Amsterdam 2010).

Op dit moment zie ik drie ontwikkelingen. De eerste is het doodverklaren van feminisme. Niet meer nodig, wordt er beweerd. Vrouwen hebben nu alle kansen. Die stellingname gaat vaak gepaard met het schetsen van een karikatuur van de feministen uit mijn tijd: mannenhatende, humorloze en seksloze vrouwen met veel okselhaar. Tegelijk zien we dat de thema's waar we het destijds over hadden in wat modernere versies nog steeds door de media buitelen. Over de 'verjuffing' van het onderwijs en dat jongens het daarom slechter zouden doen dan meisjes. Over de dubbele moraal in de seks – nog steeds – die door Sunny Bergman aan de kaak is gesteld met haar documentaire *Slettvrees*. Over de vraag of er geen lustpil moet komen voor vrouwen die 'te weinig zin' hebben. Er ontstaat, opnieuw, ophef als een vrouwelijke minister beweert dat het tijd wordt dat vrouwen 'teren op de zak van hun man'. Daarnaast zien we zonder fanfare een come-back van het feminisme, onder de generatie die mijn kleindochters zouden kunnen zijn. Nieuwe groepen, meteen inclusief, vaak met mannen. Ik zie de emancipatiegolf onder migrantendochters die zich niet laten vertellen dat islam en feminisme niet te verenigen zouden zijn. Ik zie door de acties van de zwarte beweging ook weer een opleving van het zwarte feminisme – met veel jong en nieuw talent. Opnieuw laten we ons inspireren vanuit het buitenland. Een stroom van nieuwe boeken, Lena Dunham, Caitlin Moran, Laurie Penny. In Nederland is net het *F-boek* verschenen, ruim vijftig stemmen van vrouwen en mannen over het feminisme van nu.¹⁰ Ik ben ontzettend nieuwsgierig hoe het verder gaat.

¹⁰ A. Meulenbelt en R. Römken ed., *Het F-boek* (Houten 2015).